

FRANCESC TORRES FAUS^a

EL POBLAMENT DISPERS EN LA DIÒCESI DE VALÈNCIA SEGONS LA RELACIÓ DE 1791 MANADA RECOPIAR PER L'ARQUEBISBE FABIÁN Y FUERO

RESUM

El 1791, l'arquebisbe Fabián i Fuero va manar recopilar una relació de tota la informació estadística i geogràfica de tipus eclesiàstic de la diòcesi de València, per al Nomenclàtor Eclesiàstic que pretenia publicar Floridablanca, Secretari d'Estat, completant el Cens de 1787 i el Nomenclàtor de 1789. Aquest no es va publicar, però la recopilació aporta una informació eclesiàstica i geogràfica inestimable. Es fa una síntesi de l'evolució del poblament dispers valencià des de l'època medieval i, posteriorment, s'estudia el poblament dispers el 1791. Es pot veure com al segle XVIII es produeix un increment molt important de la població, cosa que provoca un creixement del poblament dispers que es distribuïa de manera desigual. A les zones de regadiu es concentrava a l'Horta de València i l'entorn de les principals ciutats i viles del Regne de València, com Xàtiva, Gandia, Dénia i la Vila Joiosa. Al secà trobem dues zones on és predominant, les comarques valencianes septentrionals al nord del riu Millars, i les comarques meridionals al sud de Xàtiva i les muntanyes del Caroig, com són la Vall d'Albaida, la Muntanya i la Marina Baixa.

PARAULES CLAU: nomenclàtor; poblament dispers; Floridablanca; Cens de Floridablanca; Fabián y Fuero.

a Arxiu del Regne de València. Passeig de l'Albereda, 22. 46010 València. ffcar@hotmail.es

Fecha de recepción: 11-02-2022. Fecha de aceptación: 14-04-2022.

THE DISPERSED SETTLEMENT IN THE DIOCESE OF VALÈNCIA
 ACCORDING TO THE RELATIONSHIP OF 1791 ORDERED TO
 BE COMPILED BY ARCHBISHOP FABIÁN Y FUERO

ABSTRACT

In 1791, Archbishop Fabián y Fuero ordered the compilation of a list of all the statistical and geographical information of an ecclesiastical nature of the diocese of Valencia, for the Ecclesiastical Nomenclature that Floridablanca, Secretary of State, intended to publish, completing the 1787 Census and the Civil Nomenclature of 1789. This was not published, but the collection provides invaluable ecclesiastical and geographical information. A synthesis of the evolution of the Valencian dispersed settlement is made since medieval times and, subsequently, the dispersed settlement in 1791 is studied. It can be seen how in the 18th century there was a population growth, which caused a growth of the dispersed population that was distributed unequally. In the irrigated areas, it was concentrated in l'Horta de València and the surroundings of the main cities and towns of the Kingdom of Valencia, such as Xàtiva, Gandia, Dénia and La Vila Joiosa. In the dry land we find two areas where it is predominant, the northern Valencian counties to the north of the Millars River, and the southern counties to the south of Xàtiva and the Caroig mountains, such as the Vall d'Albaida, the Muntanya and the Marina Baixa.

KEYWORDS: nomenclature; dispersed settlement; Floridablanca; Floridablanca census; Fabián y Fuero.

INTRODUCCIÓ

El poblament dispers és un element important del paisatge de nombroses comarques valencianes, però compta amb pocs estudis, tot i que té importants implicacions demogràfiques i econòmiques. Els escassos estudis, tret d'algun cas concret, es limiten a recollir les relacions de cases de camp o recopilar les dades dels nomencladors estadístics. Per això que volem aportar la nostra contribució al coneixement del poblament dispers valencià a finals del segle XVIII. I volem fer-ho en l'homenatge a Joan F. Mateu Bellés, un mestre per a molts de nosaltres i un bon amic, que a més d'un gran coneixedor de la geografia valenciana és una persona que estima molt la seua terra.

L'objectiu del nostre treball és conèixer l'abast i la importància del poblament dispers en el territori de la diòcesi de València a finals del segle XVIII. En segon lloc tractarem d'explicar les circumstàncies geogràfiques, físiques i humanes, històriques i econòmiques que afavoriren el creixement del poblament dispers en el segle XVIII, així com les diferències comarcals que hi havia. Finalment veurem la seua distribució territorial i les diferències entre les comarques.

El treball es fonamenta en la "relación circunstanciada de los pueblos de la diócesis de Valencia", un repertori de dades eclesiàstiques i geogràfiques manat recopilar per l'arquebisbe Fabián y Fuero a petició del comte de Floridablanca, aleshores Secretari d'Estat, d'acord amb les ordres rebudes de Carles III. La finalitat era publicar un Nomenclador Eclesiàstic d'Espanya i completar el projecte estadístic que va

començar amb el Cens de Floridablanca de 1787 i continuà amb el Nomenclàtor Civil de 1789. Aquest, però, mai no es conclouí a causa de la destitució de Floridablanca en 1792.

LA “RELACIÓN CIRCUNSTANCIADA DE LOS PUEBLOS DE LA DIÓCESIS DE VALENCIA”

El manuscrit original es conserva a l'arxiu del Ministeri d'Afers Exteriors i es conegut com l'*Informe de Fabián y Fuero*¹. La relació li fou encarregada a l'arquebisbe de València el 18 d'abril de 1790 i recull la informació eclesiàstica de la diòcesi de València. Aquesta informació es complementa, però, amb un segon tipus de notícies geogràfiques i històriques relacionades amb la població i el poblament de cada parròquia (Torres, 2014).

El Nomenclàtor Eclesiàstic està relacionat amb el Nomenclàtor Civil² publicat en 1789. El Secretari d'Estat envià un exemplar a tots els bisbes i arquebisbes i els encarregà recopilar la informació per al Nomenclàtor Eclesiàstic. Aquest, però, mai no es publicà i és desconegut pels historiadors, excepte la relació de la diòcesi de València. Només coneixem la recopilació de la diòcesi de Girona, estudiada per Antoni Simon (1996) i J. Clarà (1980-81). El primer ha estudiat la relació des del punt de vista demogràfic i els dos autors desconeixen que fou manada recopilar per Floridablanca.

Fou el propi arquebisbe qui dirigí els treballs, que duraren més d'un any, i aprofità per fer una relació detallada de tota la diòcesi, la qual excedeix la informació sol·licitada. L'arquebisbe comentava que havia nomenat a “cuatro sugetos de toda mi confianza para que corriendo cada uno el partido que le tocó de los quatro de que consta este arzobispado (València, Xàtiva, Alzira i Morvedre), tomasen exactamente las noticias oportunas”. Els comissionats començaren a treballar a l'estiu de 1790 i, segons l'arquebisbe, s'havia seguit el criteri especificat en la carta enviada pel Secretari d'Estat i en el pròleg del Nomenclàtor Civil. Primer es remeté a Madrid la relació dels partits de València i Xàtiva, amb data del 29 de juliol de 1791, i posteriorment, l'11 de novembre, s'envià la relació dels d'Alzira i Morvedre. Les notícies de tipus eclesiàstic van ser tretes de l'arxiu diocesà, i dels arxius parroquials anotaren les notícies demogràfiques i del poblament dispers tretes dels llibres de matrícula parroquial.

La informació, agrupada per parròquies, segueix uns mateixos trets formals. Comença amb unes breus notícies històriques de la població i després es descriu la informació eclesiàstica, l'objecte principal de la relació: l'origen de la parròquia i el seu patronat i advocació; els veïns o habitants en diferents dates; les esglésies, monestirs, convents, ermites i capelles del seu territori; el nom del rector i algunes vegades el dels vicaris que l'administraven. En segon lloc trobem una relació detallada del poblament existent en l'època, on es descriuen els nuclis de població que depenien de la parròquia i el poblament dispers per partides, distingint entre habitatges ocupats permanentment o temporalment, incloent-hi el propietari

1 En el catàleg de manuscrits de l'arxiu del Ministeri d'Afers Exteriors es descriu com la “*Relación: primera [y segunda] parte de la Geografía de Valencia, hecha en virtud de la Real Orden de Su Magestad de 18 de abril de 1790, que contiene los [4] Partidos... de... que se compone el Arzobispado de Valencia*”. Es tracta d'un volum de 659 fòlis, de 32 cm, escrit en lletra del segle XVIII i que apareix catalogat com el “Ms 35”.

2 La documentació referent als Nomenclàtors Civil i Eclesiàstic es troba en l'Arxiu Històric Nacional, Secció d'Estat, llig. 3182/163.

i el nom del veí que l'habitava si és el cas. La relació inclou també els habitatges dispersos que tenien funcions diferents. Aquesta informació de vegades es completa amb notícies de tipus històric i geogràfic, o bé comentaris dels informadors.

ELS PRECEDENTS DEL POBLAMENT DISPERS

Joan F. Mateu (1983) afirma que en l'aprofitament humà del territori intervenen dues variables, el territori i l'home. I quan parlem de l'home hem de parlar de demografia, ja que l'increment demogràfic ha estat el principal element dels canvis d'aprofitaments tradicionals del territori. Un d'aquests canvis és el poblament, que és una qüestió dinàmica i canviant al llarg del temps. Açò explica que el poblament dispers haja evolucionat d'acord amb els esdeveniments històrics, demogràfics i econòmics. En el cas del País Valencià, com hem dit, són molt pocs els estudis sobre el poblament dispers.

Les primeres notícies documentals són, però, del segle XIII. El poblament andalusí estava conformat per les alqueries, que eren entitats de poblament que incloïen des de nuclis petits fins cases aïllades, conformant una mena de poblament intercalar. Açò dificulta la distinció entre poblament concentrat i dispers a l'època, però algunes notícies confirmen l'existència de cases aïllades entre els nuclis de poblament petits, sobretot en les hortes de València, Xàtiva o Borriana. Així Jaume I en la seua Crònica, quan parla de Xàtiva, diu que "y havia mes de CC'algorfes per la orta, les pus beles que hom pogués trobar, e les alqueries entorn de la orta, moltes e espesses" (Soldevila, 1971, cap. 318). Una descripció semblant recull Martí de Viciana de Borriana (1882, III, p. 291). Com afirma Enric Guinot (2007), la importància del poblament dispers fou bastant limitada durant l'Edat Mitjana, ja que la conquesta del segle XIII suposà una concentració del poblament:

el mundo rural (de Al-Andalus) se caracterizó por la presencia de pequeños nucleos de población llamados alquerías... siempre anejas a las zonas de huerta, y a veces a muy escasa distancia unas de otras pero sin llegar a formar un pueblo concentrado como será habitual a partir de la conquista feudal del siglo XIII... (y) por los reales, almunias y rafaes, los cuales representarían un modelo de asentamiento de tipo privado, con características de una gran explotación agrícola – y en algunos casos también ganadera- y en manos de las élites urbanas de la ciudad....

Pensem, com afirma aquest autor, que es tracta d'un poblament intercalar. De fet quan en 1329 s'establí la jurisdicció alfonsina o baixa per Alfons el Liberal, s'acordà que s'atorgaria a tots els senyors de llocs que tingueren almenys 15 casats cristians en llocs de reialenc, o bé 3 casats mudèjars si es trobaven en lloc de reialenc, o 7 casats si es trobaven en llocs de senyoriu. És a dir la jurisdicció s'adaptà al poblament, el qual està més a prop del poblament dispers. Si que és de veres que després de la conquesta hi ha una concentració del poblament, com hi haurà posteriorment en el segle XVII, després de l'expulsió dels moriscos en 1609. I de fet, nombrosos d'aquests petits nuclis de poblament creixeran i acabaran convertint-se en municipis. Fins i tot, en època moderna aquesta jurisdicció servirà per colonitzar noves terres (Gil, 1986).

El tema es complica perquè els nous pobladors cristians modificaren la terminologia de l'alqueria i aquesta conservà una part del seu significat originari en els terres de regadiu, el de casa de camp aïllada,

mentre que els nuclis de població petits passaren a denominar-se “llocs”. El mateix Escolano (1878-1880, II, 66) es fa ressò d'aquest problema en dir “que los moros al lugar de pocas casas llamaban alqueria, al de muchas beled, que quiere decir pueblo, al de una nomás (que nosotros llamamos alquería) ellos llamaban rahal o rafal”.

En l'Horta de València, segons l'estudi de Fernando Arroyo (1986), el poblament dispers continuà tenint una certa importància durant els segles XIV i XV, sobretot en les partides més properes a la ciutat, i es localitzava de forma lineal al llarg dels camins. També constata que la major concentració de poblament dispers estava en l'Horta Nord, mentre que a l'Horta Sud era més escàs. L'autor estima que en les partides al nord del riu Túria més properes a la ciutat hi havia una població dispersa entre els 550 i 580 veïns. Per contra, al sud del riu la població dispersa era d'uns 80 veïns. En les comarques de secà també tenim referències antigues, com les relatives als masos de Llucena de 1364 (Escrig, 2010). De la mateixa època son els masos més antics del vescomtat de Chelva, que s'originaren en la repoblació que feu Joan Alfons de Jérica en 1369. Aquest és l'origen dels masos de la vall del Villar de Tejas, un territori que des del segle XV es coneix pels veïns de Requena i Utiel com “la tierra de los mases” (Torres i Rosselló, 2013).

El creixement del poblament dispers en l'època moderna comença en el segle XVI. Viciano ens aporta alguns testimonis en la seua *Crónica* de 1564. Així en parlar de les masies de Morella diu que “hay veynte un pueblos y muchas casas de labranças que llaman masos, que en todo lo poblado se hallan dos mil quatrocientas casas de vezinos” (Viciano, 1882, 320). En Vistabella comenta que “En este campo ay muchas casas de labradores con buenos heredamientos de labranças para panes” (Viciano, 1882, p. 150). A la costa de Vinaròs i Benicarló parla d'unes 400 sènies en cada població per a regar l'horta, i cal suposar que moltes d'elles anirien acompanyes de cases de camp (Viciano, 1882, pp. 144-146). A Ontinyent les primeres notícies també són del segle XVI i les aporta Escolano (1878-1880, II, p. 552). Per al segle XVII tenim notícies més concretes, com les de la població dels masos de Morella de 1646³, que era de 197 veïns (el 29 % de la població). En Llucena veiem com en el Llibre de la Peita de 1690 (Escrig, 2010) apareixen 62 masos on vivien uns 272 habitants (el 43% de la població). Fins i tot, en el cas de la ciutat de València, tenim el plànol de la Particular Contribució de 1695, on s'hi cartografien les alqueries i molins.

Serà en el segle XVIII, però, quan es produeixca un creixement molt important del poblament dispers. Joan F. Mateu (1983) recull diversos testimonis de rompudes de noves terres al llarg del segle XVIII en la Vall d'Ayora, la Muntanya, la Marina i Crevillent. Cavanilles també ens dona nombrosos testimonis i parla de terres que caldria rompre i posar en conreu, com també ho fa la mateixa relació de 1791. De fet Cavanilles es preocupa pel poblament dispers i en fa referència a una trentena de casos, però no s'ha publicat cap estudi sobre el tema. (Bernat, Badenes, 1998). Si que hem pogut constatar que Cavanilles va consultar les xifres de mortalitat relatives al cultiu de l'arròs, les quals es trobaven en la còpia de la relació que hi havia al Palau Arquiebisbal, ja que les xifres són les mateixes. En el cas de Carcaixent el poblament dispers passà de cinc sènies i una masia en el segle XVII a 88 cases de camp i barraques en 1791 (Torres, 1988). En Ontinyent tenim notícia de les terres de la partida dels Alforins, on en el

3 ARV. Generalitat, llibre 4827. Veïnari de 1646.

segle XVII apareixen una quinzena de topònims de masies que es convertirien en 80 masies a finals del segle XVIII (Ribera, 1986; Bernabeu i Llin, 1985). A Culla sabem que en 1758 hi havia 66 masos on vivia el 60,7 % de la població (Barrera, 2006).

EL POBLAMENT DISPERS EN LA RELACIÓ DE 1791

Com hem pogut veure, l'origen del poblament dispers valencià és antic, però el seu creixement més important s'hi dona en el segle XVIII. Aquest anirà acompanyat d'un increment demogràfic i d'una serie de transformacions econòmiques i agràries importants, totes elles impulsades per les idees de la Il·lustració, les quals modificaran el territori i el paisatge.

Evidentment, el primer factor a tenir en compte és el creixement demogràfic de les terres valencianes, que serà un dels més dinàmics de la monarquia. El Regne de València passaria de 317.350 habitants en 1646 a 410.491 en el cens de 1712-1713, que es convertirien 817.245 habitants en 1786, una data contemporània a la relació. És a dir, la població valenciana es duplicaria en el segle XVIII. La població que apareix en la relació relativa a la diòcesi de València en 1791 és de 117.956 veïns, els quals multiplicats per un coeficient de 4,5 donarien una població de 530.803 habitants. Si ho apliquem al poblament dispers i estimen un veí per cada habitatge la població dispersa seria d'uns 34.744 habitants. Les xifres es trobem compreses entre els totals que dona el cens de Floridablanca de 1786 i les dades de Cavanilles per a 1793/94 (Bernat i Badenes, 1994). Només en el cas de l'Horta de València trobem una diferència amb les xifres de Cavanilles que suposen un increment del 21 % de la població.

En segon lloc trobem les importants transformacions agràries. Al llarg del Regne de València trobem nombrosos exemples d'extensió del regadiu a terres de secà per séquies o sènies, de transformació de marjals en terres d'arrossars, o de rompuda de terres ermes comunals i de propis per a cultius de secà. Així veiem com en les terres de regadiu trobem un increment del poblament dispers, el qual es troba vinculat a l'existència de conreus intensius, a la introducció d'altres nous com la dacsa, i a l'extensió de la morera i les terres d'arrossar. En altres casos l'extensió del regadiu es feia mitjançant sènies, com en Alzira i Carcaixent, i anava acompanyat de nous conreus, com el taronger. En les comarques de secà el creixement del poblament dispers s'acompanya del conreu de la vinya, que s'afegeix als conreus tradicionals dels cereals i l'olivera (Ardit, 1993).

Les transformacions agràries necessiten una inversió econòmica i de treball important, fet que explica que els propietaris de la majoria d'alqueries i masies siguem els grans propietaris de les ciutats i viles valencianes, nobles o institucions eclesiàstiques. En 1812, segons les dades del Padró de Riquesa de la ciutat de València i la seua Particular Contribució, en l'Horta de València aquests tres grups suposaven 876 propietaris (el 30,1 %) i posseïen el 78,5 % de les terres. Mentre que els mitjans i petits propietaris camperols suposaven un total de 2.033 (el 69,9 %) i tenien només el 21,4 % de les terres. Si repassem la relació s'adonem que la majoria dels propietaris de les alqueries de l'Horta pertanyien als tres primer grups i a penes trobem referències als petits propietaris camperols. La pràctica totalitat de les terres dels tres primers grups es treballaven en arrendament, mentre que un 60 % dels petits i mitjans propietaris

conreava directament les seues terres (Hernández i Romero, 1980). Eren els petits propietaris i, sobretot, els mitgers, arrendataris i jornalers els que vivien en les alqueries i les barraques.

En tercer lloc, i pel que fa al poblament dispers en concret, podem veure com en la majoria dels casos les alqueries i les masies eren les unitats bàsiques del poblament, però en la relació apareixen altres casos en què les cases formaven petits nuclis de població. El cas de la Marina Baixa és un bon exemple i veiem nombroses masies formades per 2, 3, 4 i fins a 10 o més masies⁴. S'adonem com en determinades zones la repoblació posterior a l'expulsió dels moriscos en 1609 i el creixement del poblament dispers del segle XVIII acaba conformant un tipus de poblament semblant al poblament andalusí del segle XIII.

Taula 1. Distribució del poblament dispers per les comarques valencianes de la diòcesi de València segons la relació de 1791 (A. alqueries, M. masies, H, horts, Cs, cases amb sènia, B. barraques, C. coves, Cc. Cases de camp, Alt. Altres).

	Habitatges permanents				Habitatges temporals			% Poblament dispers		
	A/M	H / Cs	B	C	Cc	B/C	Alt	Veïns	Poblament dispers permanent	%
L'Alt Millars	377	-	-	-	1	-	36	2.503	377	15,06
El Camp de Morvedre	20	1	-	-	1	-	-	4.052	21	0,51
El Camp de Túria	79	-	17	13	2	-	-	3.446	109	3,16
La Serrania	18	-	-	-	11	-	-	1.678	18	1,07
La Foia de Buñol	22	-	-	-	-	-	-	2.909	22	0,75
L'Horta Nord	291	12	1.081	-	9	-	5	6.267	1.384	22,08
La ciutat de València	588	26	1.727	-	2	-	-	19.378	2.341	12,08
L'Horta Sud	106	1	262	-	29	-	1	6.276	369	5,87
La Ribera	153	83	6	-	110	-	3	14.803	242	1,63
La Costera	227	-	40	-	167	-	25	6.732	267	3,96
La Canal de Navarrés	39	-	-	-	70	-	97	2.421	39	1,61
La Vall d'Ayora	1	-	-	-	157	-	23	1.873	1	0,05
La Vall d'Albaida	371	-	-	-	209	1	330	8.927	371	4,15
La Muntanya	934	-	-	-	628	59	226	14.101	934	6,62
La Safor	122	11	10	-	32	-	2	7.331	143	1,95
La Marina Alta	46	9	-	-	54	-	374	6.028	54	0,89
La Marina Baixa	1.018	11	-	-	362	-	304	9.231	1.029	11,14
TOTAL	4.412	154	3.143	13	1.844	60	1.426	117.956	7.721	6,54

4 Algunes d'aquestes agrupacions de masies acabarien conformant nuclis de població i són l'origen d'alguns municipis: Beneixama es segregaria de Biar en 1797; l'Alfàs del Pi es separaria de Polop en 1835; el Mas de Casinos es segregaria de Lliria en 1841; i Fontanars es separaria d'Ontinyent en 1927.

La relació també ens permet conèixer la denominació dels habitatges, com ho fa Cavanilles (1797, I, 152) quan proporciona la descripció que feien de les cases, alqueries i masos els contemporanis: “Cortijo corresponde a lo que en la huerta de Valencia llaman alquería, en el secano mas, en otras partes del Reyno casa de campo, masía, masada, y masover al que la cultiva”. Veiem com el terme d'alqueria en 1791 apareix a les hortes de Sagunt, València, Alzira, Xàtiva, Gandia, Dénia i la Vila Joiosa, mentre que el de masia o mas s'aplica a les cases de camp de secà, uns termes que en la relació, escrita en castellà, conviuen amb els de “casa de campo”, “casa con labranza” i “heredad”. El terme masia era conegut en tot el territori comprés dins de les primitives fronteres del regne de València del segle XIII, des dels Ports fins les comarques de la Muntanya i la Marina. Els masos primitius són una unitat d'explotació agrària autosuficient on la casa i els edificis complementaris són indissociables de les terres que conreen. En canvi en el segle XVIII les noves masies s'aproparan, des del punt de vista arquitectònic, a les cases de llaurador i estaran més integrades en una agricultura d'intercanvi (del Rey, 1983). Així veiem com en el cas d'Ontinyent es parla de “casa con labranza vulgo la heredad de...”, i més en concret, en la partida de Fontanars, aleshores una vicaria temporal de la parròquia de Santa Maria d'Ontinyent, es diu que hi ha un total de 93 veïns que “viven en ochenta masías o heredades que están repartidas a varias distancias en aquel terreno, y cada una de ellas tiene su coto o término señalado, tanto para cultivo de labranza como para pastos y leña”. La majoria de les masies tenien corral de bestiar, com s'explica en el cas de Banyeres, on es diu que en “cada una de las heredades que quedan referidas hay contiguo corral de ganado y a más hay otros diez y nueve en distintas partidas del término”.

En casos puntuals hom parla d'horts, sempre vinculats al regadiu, rodats per una tanca i dedicats a conreus intensius. També trobem referències a sènies, hom parla de “casa y noria” o de “barraca y noria”, en Alzira, Carcaixent, Gandia, Dénia i Xàbia. A la Marina apareixen els riurau, com en el cas de Xàbia on es diu que hi ha “ciento i cinquenta norias con simple cubierto contiguo a ellas, i hay también otra especie de casillas que llaman vulgarmente en Xávea riurau, que ascienden al número de ciento i cinquenta, i sirven para poner a cubierto las pasas e higos al tiempo de la recolección de esos frutos”.

La relació també diferencia entre “casas con labranza” o “heredades”, que s'habitaven permanentment, i les que s'habitaven temporalment, denominades “casa de campo para aperos de labranza”. Són el que Miguel del Rey (1983) diu “casas rurales de dispersió secundària”, és a dir allotjaments temporals que es multiplicarien en el segle XVIII i que pensem que eren propietat dels petits llauradors, que es desplaçaven diàriament des de la seua població a treballar la terra. Així en el cas de Castalla s'explica que “Todas las casas (de campo para aperos de labranza) tienen labranza, aprovechan para recoger el ganado, aperos y frutos de ella, y se habitan en tiempo de las cosechas”.

Entre els habitatges temporals trobem les caselles, casetes o barraques de pedra, que servien d'aixopluc per amagar-se els pastors, i la majoria de vegades anaven acompanyades d'un corral (Lizón i Zaragoza, 1983). Així en Villar del Arzobispo s'explica que “las casas que quedan referidas con labranza se habitan solo en tiempo de recolección de frutos. Las que solo tienen corral de ganado se abrigan en ellas los pastores”.

En darrer lloc trobem 639 habitatges diversos, la majoria relacionats amb la primitiva indústria rural i tèxtil, que complementen la que hi havia dins dels nuclis de població i que no apareixen reflectits en

la relació. Ací trobem molins (fariners, arrossers, paperers), almàsseres, teulars, fàbriques d'aiguardent, cellers, batans, martinets, magatzems, ventes i fins i tot torres de guaita i de defensa. Cal destacar els molins, un tema estudiat per Tomás Peris (2014), el qual distingeix entre els petits molins dispersos per les alqueries i masies, i els molins més importants concentrats al voltant de ciutats i viles principals. Com destaca l'autor, hi havia una clara correlació entre el poblament i els molins, que solien ubicar-se a les séquies i prop dels nuclis urbans on residien els consumidors.

En quart lloc cal tenir en compte l'expulsió dels moriscos en 1609 i l'anterior distribució de la població cristiana i morisca. Com va assenyalar José Costa (1977) per al cas de la Marina Alta, la repoblació posterior a 1609 comportà una tendència a la concentració, un fenomen semblant al que ocorregué en el segle XIII. En efecte, els repobladors cristians medievals s'establiren en les principals poblacions i on havia les millors terres de cultiu, mentre que el poblament mudèjar fou arraconat a les terres de muntanya, més pobres i amb poques terres de regadiu, tot conformant petits nuclis de població i amb termes municipals petits. Després de l'expulsió de 1609 aquestes circumstàncies influïren en la repoblació, motiu pel qual veiem com el poblament dispers és més important en les terres que tenien un poblament cristià d'origen medieval, mentre que en els antics llocs de moriscos es escàs.

Les dades totals que ens aporta la relació sobre la diòcesi són molt clarificadores, ja que el seu territori suposava un 60 % de l'extensió del Regne de València. En total trobem 7.722 habitatges permanents (4.412 alqueries i masies, 154 horts i cases amb sénia, 3.143 barraques i 13 coves), i 3.330 habitatges temporals (1.844 cases de camp, 1 barraca, 59 coves i 1.426 caselles i corrals, on també incloem els riurats i les sénies sense casa). Si comparem el total de veïns de cada comarca amb els habitatges permanents, estimant un veí per cada habitatge, podem treure un percentatge que ens indique la seua importància relativa. En total els 34.744 habitants dispersos suposaven el 6,54 % de la població de la diòcesi, un percentatge que variava entre les comarques. Mentre en unes era poc significatiu en altres superava el 10 % i arribava al 22,08 % en l'Horta Nord. Evidentment, si baixem a nivell local trobem casos on el poblament dispers superava el 50 % de la població. Repassant les comarques valencianes s'adonem que la principal concentració del poblament dispers s'hi dona en les comarques septentrionals, en l'Horta de València, i en les comarques meridionals a partir del Caroig. En canvi en les comarques centrals aquest poblament tenia poca importància.

Passem a descriure el poblament per comarques de nord a sud, encara que en el manuscrit original la informació s'agrupa en els quatre partits o ardiaconats en què es dividia la diòcesi: València, Xàtiva o Sant Felip, Alzira i Morvedre⁵. Aquesta, al seu torn, s'agrupa per parròquies dins de cada partit.

5 El de València comprenia les parròquies de tota l'Horta i una part de les de la Ribera, fins els rius Xúquer i Magre (folis 1-123). El partit de Xàtiva comprenia les de la Costera, la Canal de Navarrés, la Vall d'Ayora, la Vall d'Albaida i la Muntanya (folis 124-369). El d'Alzira abastava les parròquies de la resta de la Ribera, la Safor i la Marina Alta i Baixa (folis 370-550). Finalment, el partit de Morvedre comprenia les del Camp de Morvedre, el Camp de Túria, la Foia de Bunyol, els Serrans i l'Alt Millars (folis 551-659).

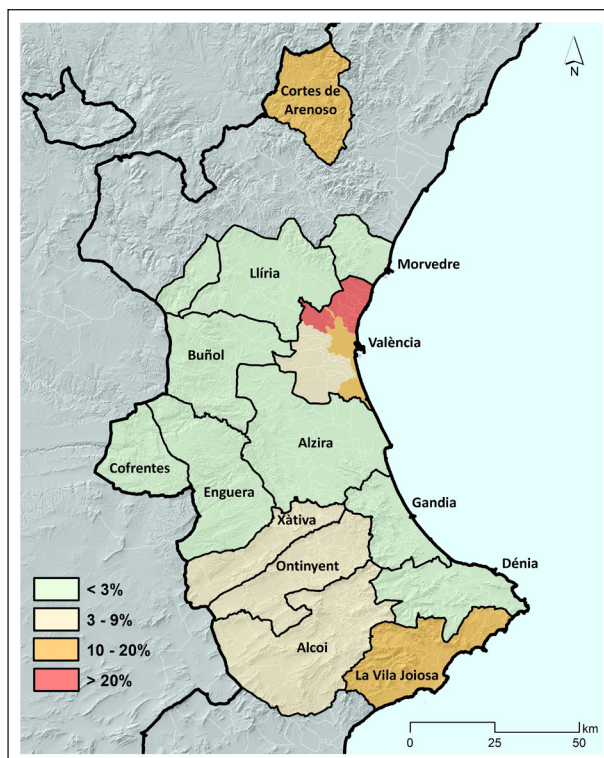


Figura 1. Mapa de la distribució del poblament dispers per les comarques de la diòcesi de València.

L'Alt Millars

Començant pel nord trobem en primer lloc la comarca de l'Alt Millars, que formava un enclavament de la diòcesi de València entre les diòcesis de Tortosa i Segorbe, el qual abastava gairebé totes les poblacions de la comarca. Ací trobem un important poblament dispers, el segon més important de la diòcesi, ja que suposa el 15,06 % de la població, com s'esdevenia en les comarques veïnes dels Ports, el Maestrat i la Tinença de l'Alcalatén.

El poblament presenta uns trets que trobarem també en altres comarques. Veiem com és concentra en l'antiga baronia d'Arenós⁶, on estava el poblament cristià, mentre que en els pobles de llevant, de població morisca fins 1609, trobem un poblament concentrat (Poveda, 2017). Açò és deu, com hem dit, a la repoblació posterior a l'expulsió dels moriscos. A la baronia d'Arenós trobem més terres planes i susceptibles de ser rompudes, mentre la resta de poblacions es localitzen en zones més abruptes i amb

6 La primitiva baronia d'Arenós a partir de 1476 rebé el títol de ducat de Villahermosa, encara que algunes poblacions s'havien segregat per herències o alienacions, i havien passat a dependre d'altres famílies senyoriales.

les terres de cultiu més pobres. Això explica que en la majoria dels pobles de la baronia d'Arenós el poblament dispers supere el 25 % de la població. El rector de Cirat, en la relació topogràfica enviada a Tomás López vers 1776, en parlar de Cortes de Arenoso diu que és “todo llanura y población de masías”, i el mateix diu de Campos de Arenoso i Villahermosa del Río (Torres, 2014b). En la resta de poblacions de la comarca el poblament dispers és inexistent i només destaquen els molins.

El Camp de Morvedre

Continuant vers el sud comprovem com el Camp de Morvedre a finals del segle XVIII era una comarca de poblament concentrat (Ibarra, 1981). A Morvedre només trobem 16 alqueries, un hort i 4 caselles habitades.

En la resta de poblacions de la comarca no trobem poblament dispers i només destaquen els molins. Pensem que l'origen d'aquest poblament concentrat fou la repoblació posterior a 1609, que es feu en els antics llocs de moriscos, localitzats al llarg del riu Palància i en les Valls de Segó. A més ens trobem en una comarca plana amb nombroses terres de regadiu, motiu pel qual els desplaçaments per a treballar-les no suposaven cap problema.

El Camp de Túria, la Foia de Buñol i la Serrania

A les comarques centrals valencians el poblament dispers es escàs i es concentra al llarg del riu Túria. L'única comarca on destaca una mica és el Camp de Túria, ja que tenia 79 alqueries i masies, 17 barraques i 13 coves (el 3,16 % de la població) i 2 habitatges temporals. Era un poblament vinculat en uns casos al regadiu del riu Túria i en altres a les terres de secà. En aquestes comarques predomina el poblament concentrat, que possiblement s'explique per repoblament després de l'expulsió del moriscos en 1609. A l'igual que en el Camp de Morvedre, l'existència de nombroses terres de conreu planes no afavorí una extensió del poblament dispers.

La Foia de Buñol també era a finals del segle XVIII una comarca de poblament concentrat i només trobem 22 masies habitades. Només cal destacar les masies de la baronia de Chiva (16 en Chiva i una en Godelleta). Finalment en la Serrania la relació inclou a set poblacions que pertanyien a la diòcesi de València. En elles també trobem un poblament dispers molt minso, amb 18 masies habitades i 15 habitatges ocupats temporalment. La població que destaca és Sot de Chera, amb 14 masies habitades.

L'Horta de València

En l'Horta de València (Burriel, 1971; Hernández, Romero, 1980; Guinot, 2007) és on trobem el principal poblament dispers de la diòcesi. El seu origen és molt antic i està relacionat amb les séquies que reguen l'horta, amb la pressió demogràfica de la ciutat i amb l'existència d'una propietat d'origen urbà important. En total en el terme de la ciutat hi havia 588 alqueries, 26 horts i 1.727 barraques, totes elles habitades de forma permanent (el 12,08 % de la població). En l'Horta Nord és on trobem la màxima concentració de poblament dispers de la diòcesi, amb 291 alqueries i masies, 12 horts i 1.081

barraques (el 22,08 % de la població). Per contra, en l'Horta Sud només hi havia 106 alqueries i masies, 1 hort i 262 barraques (el 5,87 % de la població).

En la ciutat de València les xifres del poblament dispers de la relació es distribuïen pel territori de les parròquies. Les parròquies de Sant Pere, Santa Caterina, Sant Miquel i Sant Joan no tenien poblament dispers en el seu territori. La de Sant Joan tenia, però, com annex el lloc de Patraix, un lloc de 80 veïns que era vicaria temporal des de 1669. La major part de la població vivia de forma dispersa en les 16 alqueries i 41 barraques (el 71% de la població), a més de dos molins. La relació confirma que "En todas estas alquerías hay arrendatarios", mentre que la major part de les barraques eren "con labranza".

Fora de les muralles de la ciutat trobem, en la part septentrional del riu Túria i començant per ponent, la parròquia de Campanar, aleshores un raval de València de 300 veïns que es va segregar de la parròquia de Santa Caterina Màrtir en 1507. En el seu delmari trobem dos petits nuclis de població, les Tendetes de Campanar amb 24 cases i les Cases del Pouet amb 21 cases, a més de 62 alqueries i 94 barraques. És a dir que la meitat de la població hi vivia de forma dispersa per les partides de Tendetes i el Pouet. En la de Sant Bertomeu hi havia 50 alqueries i 69 barraques escampades per les partides de l'Esperança, Favannella, Benicalaf, Pla de Sant Jeroni i Pla de Sant Bernat. En la partida de Benicalaf trobem "la aldea de Benicalaf, que se compone de doce casas". La de Sant Llorenç tenia 61 alqueries, 5 horts i 46 barraques disperses per les partides de Sant Antoni Abad, Orriols, Molí d'Estenaga, Racó de Sant Llorenç, Camí de Montcada, Marxalenes, Saidia. En aquest delmari trobem el lloc d'Orriols, conformat per 13 cases que pertanyien al monestir de la Murta. Aquesta parròquia incloïa el territori del Tavernes Blanques, un lloc de 60 veïns, la meitat dels quals vivia en les 3 alqueries i 25 barraques disperses. En la de Sant Salvador hi havia 22 alqueries, 8 horts i 19 barraques repartides per les partides de l'Olleria, del Riu i de la Volta del Rossinyol. En la de Sant Esteve només trobem 2 horts i 4 barraques. En darrer lloc en el delmari de la de Sant Tomàs hi havia 60 alqueries, un hort i 161 barraques repartides per les partides del Camí del Cabanyal, el Camí Nou, Sant Joan de la Ribera, Hort del Grau, Camí Fondo i Senda d'Albors.

En la part meridional del riu trobem, en primer lloc, la parròquia de Sant Valeri de Russafa, aleshores una població important de 1.482 veïns (uns 6.670 habitants) i on hi havia 94 alqueries, 3 horts i 782 barraques habitades (el 59 % de la població). Aquest poblament dispers es repartia entre el Camí Reial i la mar per les partides del Camí del Portal de Russafa, el Camí Reial, la Rambleta, Benimassot, Forn d'Alcedo, Malilla, Sant Lluís, Font d'en Corts, les Llandes, Caminàs de Noguera, Pou de n'Aparici, Salinar, Montolivet, Pont de Pedra, Perú, la Punta d'en Silvestre, el Palmar i el Saler.

En les altres parròquies trobem que en la de Sant Andreu hi havia 68 alqueries i 291 barraques repartides per les partides de la Creu Coberta, Sant Jordi, el Pont dels Negats, el Molí de la Gàbia, la Rambleta, el Molí de Rodenes, la Torreta, la Taverneta, l'ermita de Nostra Senyora del Roser, la Senda de les Vaques, el Forn d'Alcedo, Alqueria de la Campana, el Castellar, el Pont de les Taules i el Brosquil. En la de Sant Martí trobem 39 alqueries, 2 horts i 90 barraques que es distribuïen per les partides de Santa Maria de Jesús i el Camí de Torrent. El delmari de la parròquia dels Sant Joans tenia 29 alqueries i 16 barraques en les partides de Sant Miquel de Soterna, Socors i Arrancapins. En el de la Santa Creu havia 8 alqueries i 100 barraques en la partida del Brosquil. Finalment, la de Sant Nicolau agombolava 38 alqueries, 3 horts i 14 barraques, repartides per les partides de Sant Miquel de Soterna

i la Creu de Mislata. El seu delmari incloïa també el terme de Sedaví, un lloc de 158 veïns, on hi havia tres alqueries i 36 barraques.

En la resta de la comarca, com hem dit, el poblament dispers més important el trobem a l'Horta Nord. L'explicació rau en la Séquia de Montcada, que rega tota la comarca fins Puçol, i que afavoria l'existència d'aquest poblament dispers. Tot i això, podem veure com són les poblacions properes a la ciutat de València i regades per la séquia de Rascanya les que concentren el poblament dispers més important, ja que de fet són una continuació de la ciutat, com Benimaclet amb 34 alqueries i 138 barraques (el 66% de la població), Alboraià amb 49 alqueries i 229 barraques (el 51 % de la població), i Almàssera amb 8 alqueries i 72 barraques (el 42 % de la població). A la resta de la comarca, regada per la séquia de Montcada, continuem trobant un poblament dispers important, encara que no tant dens com a les rodalies de la ciutat de València. Així trobem un important poblament dispers a Meliana amb 23 alqueries i 112 barraques (el 54 % de la població); Carpesa amb 26 alqueries i 86 barraques (el 39 % de la població); Borbotó amb 49 barraques que conformaven la totalitat de la seua població, i on es diu que una barraca servia d'església, ja que s'estava bastint la nova església; Foios amb 34 alqueries i 101 barraques (el 51 % de la població); Albalat de Sorells amb 11 alqueries i 41 barraques (el 32% de la població); i Albuixec amb 16 alqueries i 37 barraques (el 31 % de la població). En Foios es parla de "la aldea vulgo las Casas de Bárcena, que se componen de siete casas unidas". A Paterna i el Puig fins i tot trobem les dues denominacions d'alqueria i masia, segons les cases de camp estiguen en el regadiu o el secà.

En l'Horta Sud, en canvi, la densitat del poblament dispers baixa i només és important en algunes poblacions properes a la ciutat de València i regades per les séquies del Túria. El més significatiu el trobem a Alfafar amb 14 alqueries i 132 barraques (el 53 % de la població), i en les poblacions dels encontorns, com Paiporta amb 6 alqueries i 10 barraques (el 6 % de la població), Massanassa amb 3 alqueries i 27 barraques (el 9 % de la població), Picanya amb 8 alqueries i 19 barraques (el 10 % de la població), Xirivella amb 10 alqueries i 17 barraques (el 13 % de la població), Mislata i Quart. En les poblacions on predominava el secà només trobem alqueries i ja no apareixen barraques. Quan s'allunya de les terres regades el poblament dispers baixa, como ocorre en Picassent, on trobem 18 corrals front a 12 cases de camp habitades. El mateix ocorre a Torrent, on només trobem 7 alqueries i 6 corrals. Una de les alqueries de Torrent és "el palacio con huerto y jardín cercado de pared llamado vulgarmente el Ráfol, del marqués de la Romana". A Quart de Poblet, Manises i Silla fins i tot trobem les dues denominacions d'alqueria i masia.

La Ribera del Xúquer

En la Ribera del Xúquer el poblament dispers fou poc important fins a principis del segle XVIII i encara ho era en 1791, ja que estava condicionat per dues qüestions: en primer lloc geogràficament per la plana d'inundació del riu Xúquer, les inundacions i la seua evolució en temps històrics; i en segon lloc pel conreu de l'arròs, un tema polèmic per raons sanitàries. En la relació es pren clarament una postura contrària al seu conreu, i hom parla dels greus problemes per a la població, i fins i tot s'aporten dades estadístiques per a justificar la seua prohibició. En la descripció d'Almussafes es comenta que:

Las huertas de esta Ribera se hallan casi despobladas de alquerías i barracas, i aún los mismos pueblos van caminando a su total ruina. Los vecinos de estos pueblos, todos los años padecen agudísimas enfermedades de tercianas, quartanas, calenturas, dolores de costado, y de sus resultas los que no fallecen quedan con hinchazones al vientre, pobres, consumidos, débiles e inútiles para si i para el estado. En este mismo año, en los demás pueblos de esta diócesi se ha gozado de salud, pero la Ribera del Xúcar estaba hecha una enfermería i de tal suerte que algunos pasajeros buscaban otros caminos para no transitar por ella. Los curas i vicarios no pueden cumplir con su obligación porque o se mueren o inutilizan para el ministerio. Los niños no tienen fuerzas para resistir esta intemperie i se mueren muchísimos...

La comarca es troba dividida morfològicament entre les terres llimoses de la plana del riu i les terres arenoses del raiguer, i fins al segle XVIII eren espais amb conreus diferents, de regadiu el primer i de secà el segon. Açò començarà a canviar en el segle XVIII a causa de les transformacions agràries, que estendran el regadiu per les terres del raiguer mitjançant la construcció de sènies (Peris, 1992; 2001-2011). En el segle XVIII només trobem dos municipis on el poblament dispers era important, Alzira i Carcaixent, un poblament vinculat a l'expansió del regadiu de sènia. La relació parla de “casa de campo con labranza”, “casa con huerto”, “casa i noria”, “barraca i noria” i fins i tot “casa, noria i huerto cercado de pared”, encara que la majoria d'elles eren horts. En total en Alzira trobem 68 cases de camp, 2 horts i 5 barraques en la Vall d'Aigües Vives habitades permanentment (el 3 % de la població). En 1791 encara existia el llogaret de Cabanyes amb 14 veïns. En el cas de Carcaixent es descriuen 88 cases de camp i barraques habitades permanentment (el 6,7 % de la població), 9 d'elles eren “casas de campo con labranza”, que són les més antigues de la població, i la resta eren cases i barraques amb sènies.

En la relació també podem veure com les cases de camp en el secà són poc importants i només tenen un cert interès a Algemesí (6 cases), Guadassuar (11 cases) i Polinyà de Xúquer (9 cases). Les cases de camp ocupades temporalment es concentraven en els encontorns de l'Albufera i les terres de la rodalia del riu Magre. A Sueca, per exemple, només s'habitaven els corrals que servien de parideres, a més de “la casa vulgo de Vilches, de los herederos de don Christóval Vilches, viven pescadores en ciertas temporadas del año”. En les zones de secà encara es conserva el terme de masia.

La Costera

La Costera és una comarca que presenta un tipus de poblament diferent segons ens trobem en el regadiu o en el secà. El poblament de l'horta de Xàtiva en el segle XVIII era semblant al del segle XIII. En l'horta hi havia 73 cases de camp i 40 barraques habitades (el 4 % de la població), i trobem la denominació d'alqueria. Les cases habitades les trobem en les partides properes a la ciutat, com la de l'Horta, Meses, Bixquert, a més d'altres més llunyanes escampades pel seu terme. També trobem 108 cases de camp ocupades temporalment, sobretot en èpoques de collita. Aquestes les trobem en les partides dels Arrossars, Benifurt, el Puig, el Pla, Bixquert, el Pintor, la Vila i les Dotze. Per contra en les petites poblacions de la rodalia, repoblades després de 1609, només trobem 22 masies i d'altres 15 cases habitades temporalment.

Dins de la comarca de la Costera veiem que la vall del riu Canyoles presentava un poblament dispers diferent i consolidat. Seguint el riu trobem en primer lloc Montesa i Vallada, amb un poblament dispers

escàs, però a Moixent i la Font de la Figuera hi havia un poblament semblant al de les comarques de la Vall d'Albaida i la Muntanya. Així veiem com Moixent tenia 100 masies habitades (el 14 % de la població) i d'altres 43 caselles i corrals que no s'habitaven. El mateix ocorre amb la Font de la Figuera, amb 32 masies (el 7 % de la població).

La Canal de Navarrés i la Vall d'Ayora

En les muntanyes del Caroig trobem, a la part de llevant, la Canal de Navarrés, on el seu territori muntanyenc i esquerp no afavoreix el poblament dispers. A més era una comarca de poblament morisc majoritàriament, tret d'Enguera (Pérez, 2010). Per això només trobem 34 masies habitades i d'altres 70 ocupades temporalment, la majoria d'elles en l'extens terme d'Enguera, amb 33 masies habitades⁷ i 37 més ocupades temporalment, "Y a más hay en el término de la parroquia de Enguera quarenta corrales de ganado en diferentes partidas y los más de ellos con casilla para los pastores". En la resta de poblacions només trobem unes poques masies habitades o be ocupades temporalment.

A ponent del Caroig trobem la Vall d'Ayora, de la que no hi ha dades de la vila d'Ayora perquè pertanyia a la diòcesi d'Oriola (Benítez i Palop, 1981). Podem veure com en les cinc poblacions de la comarca, de poblament morisc fins 1609, no hi havia poblament dispers, ja que totes les masies s'ocupaven temporalment i els corrals amb caselles només s'ocupaven pels pastors. Hom diferencia entre "casa de campo vulgo la masía de..." i la "casilla para el ganado y aperos de labranza". Les primeres s'habitaven temporalment en estiu i les segones només s'utilitzaven durant la collita i els treballs del camp. S'adonem com en les dues comarques estava ben viu el terme de masia. Només a Zarra trobem una masia habitada, mentre que les masies ocupades temporalment en estiu eren set en Cofrentes i tres més en Jarafuel.

La Vall d'Albaida

A partir del riu Canyoles trobem un territori amb un important poblament dispers en masies que s'estén per la Vall d'Albaida, la Muntanya i la Marina Baixa, un poblament semblant al que trobem en les comarques septentrionals valencianes. La primera d'aquestes comarques és la Vall d'Albaida, amb de 373 masies (el 4,15 % de la població), 115 cases de camp habitades temporalment i d'altres 202 caselles i corrals de ramat.

Veiem com el poblament dispers s'aplega a ponent de la comarca, ja que a la part de llevant predominava abans de 1609 el poblament morisc. La principal concentració de masies la trobem a Ontinyent (Bernabeu i Llin, 1985), el terme més extens i important de la comarca, amb 227 masies habitades (el 13 % de la població) i d'altres 26 caselles i corrals. També trobem un important poblament dispers a Agullent Albaida i Bocairent. A la resta de poblacions de la comarca trobem molt poques masies, fet que s'explica pel repoblament posteriorment a 1609 i pels seus termes molt petits, on era molt fàcil

7 Podem veure com en la partida de la Torre de Albarra apareixen quatre masies d'Antonio Navalón i una capella dedicada a Nostra Senyora de Betlem, que són l'origen de l'actual aldea de Navalón. El mateix ocorre en les Cases de Benalí, que en 1791 es composaven de tres cases, una habitada.

desplaçar-se des dels nuclis de població al camp. El poblament dispers només tenia una certa importància en els termes municipals més grans, com Llutxent, Quatretonda i Benigànim.

La Muntanya

La comarca de la Muntanya és un altre exemple de poblament dispers, amb 934 masies habitades (el 6,62 % de la població) i 687 cases i coves habitades temporalment, a més de 226 caselles amb corrals. Era una comarca densament poblada i, a l'igual que la Vall d'Albaida, eren les poblacions més importants les que concentren la major densitat de poblament dispers. Per contra, les poblacions més petites de llevant, habitades per moriscos fins 1609, amb termes petits i poques terres de cultiu, són les que presenten un poblament dispers més minso. La comarca era el principal nucli manufacturer valencià després de la ciutat de València (Aracil i Garcia, 1974; Aracil, Garcia i Bernabé, 1976). Així veiem com en la descripció d'Alcoi es detallen 28 molins de paper, 15 batans de draps, 13 tints de draps i 9 molins fariners.

La principal població és Alcoi, amb 218 masies habitades (que representen el 7 % de la població). Després trobem nombroses masies a Cocentaina, Agres, Alfafara, Banyeres i Biar. A la Foia de Castalla trobem Castalla, amb 57 masies (el 8 %) i 84 cases de camp; a Onil hi havia 31 masies (el 5 %) i 61 cases de camp; en Tibi trobem 35 masies (l'11 %) i 48 cases de camp; i finalment a Ibi hi havia 71 masies (el 9 %) i 37 cases de camp. Més a llevant, en Xixona hi havia 69 masies habitades (el 5 %), i altres 273 cases de camp i 58 coves que s'habitaven a l'estiu, mentre que a la Torre de les Massanes s'hi trobaven 56 masies (el 21 %) i 16 cases de camp. Com hem dit, en els pobles de llevant de la comarca el poblament dispers és escàs i només destaca la baronia de Planes amb 30 masies (el 7 %).

La Safor

A la Safor el poblament dispers és poc important (Fontavella, 1978). Abans de 1609 la població morisca habitava en els pobles de la rodalia de Gandia, i el repoblament originà un poblament concentrat, mentre el poblament dispers es concentrava en la vila de Gandia. Només trobem 119 alqueries, 11 horts i 10 barraques habitades (l'1,95 % de la població). La major part del poblament dispers és concentrava en el terme de Gandia, amb 87 alqueries, 11 horts i 10 barraques (el 8 % de la població), a més de dues agrupacions de cases: "las quince casas unidas vulgo las Casas de Oriola, de don Gerónimo Oriola, habitadas", i "las diez i seis casas unidas propias de don Francisco Cebriá, que forman como una aldea i se llaman vulgarmente Casas del Prado", totes elles habitades. Com podem veure, a Gandia es conserva el terme d'alqueria.

A la resta de poblacions comarcals el poblament dispers és insignificant. Així a Oliva només trobem tres cases de camp habitades, entre elles "la casa de campo con labranza de los herederos de don Gregorio Mayans, habitada", i 6 deshabitades. A la Vall digna només hi havia tres masies habitades, dos a Benifairó i una a Simat (la Granja de la Drova), a més del llogaret de Barx, que aleshores tenia 47 veïns. A Tavernes trobem 4 cases amb sènia deshabitades.

La Marina

La Marina presenta un poblament dispers molt diferent, segons siga la Marina Alta o la Baixa, i segons predominen les terres de regadiu o de secà. Així la Marina Alta presenta un poblament dispers poc important (el 0,89 % de la població) amb uns trets semblants als de la Safor i la Costera, mentre a la Marina Baixa trobem un poblament dispers important (l'11,14 % de la població), que de fet és una continuació del de la Muntanya, però amb uns trets particulars.

En la Marina Alta el poblament dispers es concentrava en els termes de Dénia i Xàbia, mentre que als pobles de la rodalia, de població morisca fins 1609, trobem un poblament concentrat com a conseqüència de la repoblació posterior. El fet de ser una comarca ben comunicada i plana facilitava aquest poblament concentrat, ja que com diu la relació “todas las casas que quedan referidas en la parroquia de Denia i que no se habiten tienen labranza, van a trabajar a ella los vecinos, pero se vuelven a dormir a la ciudad”. A Dénia trobem 22 alqueries, 2 horts i 6 cases amb sènia habitades, a més de 42 sènies i 19 cases de camp temporals. Xàbia és la segona població que té un important poblament dispers, amb 16 cases de camp habitades, una casa de camp i 7 cases amb sènia. A més trobem 150 sènies “con simple cubierto contiguo a ellas”, i 150 riurats que “sirven para poner a cubierto las pasas e higos al tiempo de la recolección de esos frutos”.

La Marina Baixa és totalment diferent a l'Alta, amb un poblament dispers molt important. En total trobem 1.018 masies i 11 horts habitats (l'11,14 % de la població). Abans de 1609 el poblament morisc ocupava tot l'interior de la comarca, mentre que la població cristiana es concentrava en els nuclis de la baronia de Calp, Altea, Callosa d'en Sarrià i la Vila Joiosa. La repoblació posterior no va suposar una concentració del poblament, sinó que va anar acompanyada d'un increment del poblament dispers en tota la comarca, tant en les antigues poblacions de cristians com en les de moriscos. El perquè d'aquest comportament diferent pensem que cal explicar-ho per una major pressió demogràfica, en l'existència de terres susceptibles de ser rompudes, el tractar-se d'una comarca de muntanya amb comunicacions difícils, i en una societat més dinàmica. Ho podem veure en la construcció de l'embassament de Relleu, aprovat per un privilegi de 8 de maig de 1653 i que hauria de servir per regar l'horta de la Vila Joiosa. Una segona infraestructura que començà en el segle XVII fou del Rec Major de l'Alfàs, establert per la baronessa de Polop l'1 d'abril de 1666 (Quereda, 1978). Tot açò explica que a finals del segle XVIII ens trobem amb un poblament semblant al de l'època morisca, ja que s'havien repoblat la majoria dels petits nuclis de població i el poblament dispers estava conformant nous nuclis petits de població compostos de diverses masies.

Començant per la baronia de Calp veiem que a Benissa hi havia 80 masies habitades (l'11 % de la població). En Teulada trobem 17 masies i vora la mar hi havia el castell i la torre de guaita de Moraira, a més de “Las cuatro casas unidas con almacenes de diferentes dueños, vulgo los almacenes del Pla de la Mar”, possiblement relacionats amb l'exportació de la pansa, que són l'origen de la població de Moraira. En tercer lloc a Calp es parla de 18 masies i 10 cases amb sènia (el 12 %).

En Altea trobem un hort i 162 masies i cases de camp habitades (el 13 % de la població), tant en terres de regadiu com de secà, i 135 cases de camp. Per contra Callosa d'en Sarrià havia 22 masies, en

Tàrbena 8 masies, i en el marquesat de Guadalest 45 masies, entre elles masies agrupades com “Las ocho casas unidas vulgo las Casas del Arco”. La baronia de Polop i Benidorm presenta uns trets semblants. A Polop apareixen 13 masies habitades; en la Nucia 33; en l’Alfàs del Pi, aleshores una simple aldea de 208 veïns que en 1782 s’havia erigit en vicaria, hi havia 96 masies (46 % de la població); i en darrer lloc a Benidorm apareixen 107 masies habitades (el 18 % de la població).

En la part meridional de la comarca està la Vila Joiosa, que presentava un poblament dispers molt dens. En total apareixen 339 cases de camp habitades (el 27 % de la població), la majoria en terres regades, i 4 mes deshabitades. Era un poblament dispers vinculat al regadiu on vivien els mitgers, arrendataris i jornalers, mentre els propietaris només residien durant l’estiu. El rector de la Vila Joiosa ens ha deixat una excel·lent visió de l’horta en 1777:

En tiempo de verano la habitan [l’horta] más de 700 familias, que todas tienen en ellas posesiones y casas de habitación; pero en invierno se retiran a sus casas de la villa, menos los que mantienen posesiones grandes que dexan sus pingües habitaciones a sus respectivos medieros y hereteros y otros, aunque más pobres, que se quedan para más utilidad de sus haciendas. Hay muchos caseríos de los acendados que son de alguna consideración, y muchas torres que existen desde la expulsión de los moriscos, las que edificaron entonces a modo de fortaleza para evadirse y resguardarse de los desembarcos de aquellos agarenos, que las más noches les invadían para llevárselos cautivos (Torres, 2014).

Apareixen 4 alqueries, un terme que continuava viu a la població, i 7 cases amb torre, una en la partida de Sant Antoni i les altres sis en la dels Almiserans. Les cases amb torre són el poblament dispers més antic de la població, algunes d’origen medieval, com afirma la relació: “Las torres de que queda hecha mención en esta partida son antiguas i se presume que se hicieron con el fin de que los labradores tubiesen en donde guarcerse en caso de invasión de enemigos”. Cap a l’interior trobem poblament de masies a Finestrat, Rellu (32 masies), Sella i Orxeta.

CONCLUSIONS

La relació de 1791 és una font que aporta una informació inestimable per a conèixer el poblament dispers valencià en la diòcesi de València. Podem veure com hi havia un poblament dispers important, que en xifres absolutes era d’uns 34.744 habitants, el que suposava el 6’54 % del total de la població.

És un poblament que té el seu origen en l’època medieval i que comença a créixer en el segle XVI, però tindrà un creixement molt important en el segle XVIII per diverses raons. En primer lloc tenim el creixement demogràfic del Regne de València durant el segle XVIII, que va duplicar la seua població. En segon lloc estan les transformacions econòmiques. Per tot el Regne de València trobem exemples d’extensió del regadiu per séquies o sènies, de transformació de marjals en terres d’arrossars, de rompudes de terres ermes comunals i de propis, i d’extensió o introducció de nous cultius comercials, com la morera, la taronja, l’arròs o la vinya. Això explica que el poblament dispers s’incremente tant en el regadiu com en el secà. Les transformacions agràries suposen una forta inversió econòmica i de treball, fet que explica que els propietaris de la majoria d’alqueries i masies siguen les elits urbanes, els grans propietaris de les ciutats i viles valencianes, nobles o institucions eclesiàstiques.

El poblament dispers estava conformat per les alqueries, horts, cases de camp, masies i barraques, que eren els habitatges permanents. Els habitants d'aquestes habitatges dispersos eren majoritàriament els llauradors, hortolans i masovers, siguen arrendataris o jornalers, que treballaven les heretats i tenien cura d'elles. Els seus propietaris com a molt anaven a l'estiu i sols hi vivien els propietaris més petits. També trobem cases de camp que s'habitaven temporalment durant els treballs del camp i la collita, i de vegades servien per a estiuemar, les quals pensem que eren dels petits propietaris locals que les treballaven directament i que es desplaçaven diàriament. En efecte, s'han de tenir en compte les circumstàncies geogràfiques de cada comarca, ja que un territori pla permet els desplaçaments diaris per a treballar les terres, com ocorria en Dénia, mentre unes terres muntanyenques mal comunicades afavoreixen el poblament dispers. Finalment trobem les caselles o barraques de pedra, amb corral o sense, que servien d'aixopluc per amagar-se els pastors i llauradors.

Un fet que influí en la localització del poblament dispers fou l'expulsió dels moriscos. El problema fou que repoblació posterior a 1609 comportà una tendència a la concentració. Això s'explica perquè els repobladors cristians medievals s'establiren en les principals poblacions i les millors terres de cultiu, mentre que el poblament mudèjar fou arraconat a les terres de muntanya, més pobres, amb termes municipals molt petits. Això explica que en el segle XVIII el poblament dispers es desenvolupa en les zones d'antic poblament cristià, on hi havia més terres per a transformar o fer rompudes, mentre que els territoris de poblament morisc predomina el poblament concentrat.

Totes aquestes circumstàncies expliquen el desenvolupament del poblament dispers que trobem en la relació de 1791. Les xifres absolutes són significatives, com hem dit, ja que trobem 7.722 habitatges permanents i 3.330 habitatges temporals. El poblament dispers permanent suposava el 6,54 % dels habitants, però la seua distribució comarcal era molt diferent. En unes comarques era poc significatiu, com el Camp de Morvedre, la Foia de Buñol, la Ribera, la Canal de Navarrés, la Vall d'Ayora, la Safor o la Marina Alta. En altres trobem unes xifres absolutes importants, encara que la població dispersa relativa es situava entre el 3 i el 10 %, com era el Camp de Túria, l'Horta Sud, la Costera, la Vall d'Albaida i la Muntanya. Finalment trobem una sèrie de comarques on el poblament dispers es bastant important, com l'Alt Millars (15,06 %), l'Horta Nord (22,08 %), el terme de la ciutat de València (12,08 %), i la Marina Baixa (11,14 %). Evidentment, si baixem a nivell local trobem casos que el poblament dispers superava àmpliament el 50 % de la població. Fins i tot dins d'una mateixa comarca trobem diferències importants, com l'Alt Millars, la Costera o la Muntanya, segons siguen nuclis d'antic poblament cristià o morisc. Al final trobem un mapa del poblament dispers que es concentrava en tres zones: l'Alt Millars, l'Horta de València, i les comarques meridionals de muntanya entre el riu Canyoles i la Marina Baixa.

Troblem algunes particularitats, com és el cas de la Ribera i la Marina Baixa. En la primera el poblament dispers era escàs per les inundacions del riu Xúquer i pel cultiu de l'arròs i la mortalitat que provocava. Només s'havia desenvolupat un poblament dispers en el raiguer d'Alzira i Carcaixent fonamentat en l'expansió del regadiu mitjançant sènies, on es plantaren els primers camps de tarongers en 1781. En el segon cas tenim un important poblament dispers que es desenvolupà per igual en les poblacions d'antic poblament cristià o morisc. Açò acabà configurant un poblament dispers semblant al poblament morisc anterior a 1609. La raó creiem que rau en la pressió demogràfica, el dinamisme

econòmic i la creació de noves infraestructures de regadiu, com l'embassament de Relleu i el Rec Major de l'Alfàs, i al fet de tractar-se d'una comarca muntanyenca de difícils comunicacions.

REFERÈNCIES

- Aracil Martí, R. & Garcia Bonafé, M. (1974). *Industrialització al País Valencià (el cas d'Alcoi)*. València: Eliseu Climent.
- Aracil Martí, R., García Bonafé, M., & Bernabé Maestre, J. M (1976). El padró de 1784: una aproximació a l'estructura social d'Alcoi. *Primer Congreso de Historia del País Valenciano* (pp. 751-766). Universitat de València, 1976, III.
- Ardit, M. (1993). *Els homes i la terra del País Valencià (segles XVI-XVIII)* (2 vol). Barcelona: Curial.
- Arroyo Ilera, F. (1986). Población y poblamiento en la Huerta de Valencia a fines de la Edad Media. *Cuadernos de Geografía*, 39-40, 125-155.
- Barrera Aymerich, M. (2006). *Masovers i pobletans de Culla. Reproducció social i relacions de reciprocitat a finals de l'Antic Règim*. Castelló de la Plana: Diputació de Castelló.
- Benítez Sánchez-Blanco, R. & Palop Ramos, J. M. (1981). El término de Ayora en el siglo XVIII. Estructura agraria y expansión de cultivos, *La propiedad de la tierra en España y su influencia en la organización del espacio* (pp. 76-86). Alacant: Universitat d'Alacant.
- Bernabeu, A. & Llin, E. (1985). *Camperols, menestrals i privilegiats. Ontinyent 1735-1802*. Ontinyent: Ajuntament.
- Bernat i Martí, J. S. & Badenes Martín, M. A. (1994). Crecimiento de la población valenciana: análisis y presentación de los censos demográficos (1609-1857). València: Alfons el Magnànim, Institució Valenciana d'Estudis i Investigació.
- Bernat Martí, J. S. & Badenes Martín, M. A. (1997). El poblament demogràfic de Cavanilles: llums, població i bon govern. *Cuadernos de Geografía. Segundo centenario de las Observaciones del Reyno de Valencia*, 62, 339-360.
- Bonmatí Antón, J. F. (1994). *El poblamiento rural en la provincia de Alicante. Morfología y estructura de los núcleos. Evolución reciente del poblamiento diseminado. La población rural* (5 vol.). Alacant: Universitat d'Alacant (tesi doctoral).
- Burriel de Orueta, E. L. (1971). *La Huerta de Valencia. Zona sur. Estudio de geografía agraria*. València. València: IAM.
- Cavanilles, A. J. (1797). *Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia* (2 vol.). Madrid: Imprenta Real.
- Clarà, J. (1980-81). El poblament de la Garrotxa a les darreries del segle XVIII. El nomenclàtor diocesà de 1790. *Annals del Patronat d'Estudis Històrics d'Olot i Comarca*, 61-67.
- Costa Mas, J. (1977). *El marquesat de Dénia. Estudio geográfico*. València: Universitat de València.
- Del Rey, M. (1983). La casa tradicional. *Temas d'etnografia valenciana* (pp. 181-287). València: Institució Alfons el Magnànim.

- Escolano, G. (1878-1880). *Décadas de la historia de la insigne y coronada ciudad y Reino de Valencia*, continuada por Juan B. Perale (3 vol.). València: Terraza, Aliena y Compañía.
- Escrig Fortanete, J. (2010). Los masos de Llucena, *La Llucena masovera (l'Alcalatén)* (pp. 13-96). Castelló de la Plana: Societat Castellonenca de Cultura i C.I.T. de Llucena.
- Fontavella González, V. (1978). *La huerta de Gandia*. Zaragoza: CSIC.
- Gil Olcina, A. (1986). Jurisdicción alfonsina y poblamiento valenciano, *Cuadernos de Geografía*, 39-40, 235-245.
- García Lizón, M. & Zaragoza Catalán, A. (1983). Arquitectura rural primitiva en secà. *Temes d'etnografia valenciana* (pp. 119-179). València: Institució Alfons el Magnànim.
- Guinot Rodríguez, E. (2007). Una historia de la Huerta de València. *El patrimonio hidráulico del Bajo Túria: l'Horta de València* (pp. 60-101). València: Generalitat Valenciana i Universitat de València.
- Guinot Rodríguez, E. (2010-11). El paisatge històric en les hortes medievals mediterrànies. *Estudis d'Història Agrària*, 23, 59-80.
- Hernández Marco, J. L. & Romero González, J. (1980). *Feudalidad, burguesía y campesinado en la Huerta de València. La estructura agraria de la Particular Contribución de Valencia ante la crisis del Antiguo Régimen*. València: Ajuntament de València.
- Ibarra Lerma, J. M. (1981). *Realengo y señorío en el Camp de Morvedre*. Sagunt: Caja de Ahorros y Socorros de Sagunt.
- Martí de Viciano, R. (1882). *Tercera parte de la Crónica de Valencia* (vol. III). València: Sociedad Valenciana de Bibliófilos.
- Mateu Bellés, J. F. (1983). Aprofitament del territori i evolució del poblament. *Temes d'etnografia valenciana* (pp. 17-118). València, Institució Alfons el Magnànim.
- Miranda Montero, M. J. (1986). Evolución de la población dispersa en la Comunidad Valenciana en el siglo xx. *Cuadernos de Geografía*, 39-40, 289-301.
- Pérez Borredá, J. R. (2010). *Construyendo paisajes mediterráneos. Apropiación de tierras y transformaciones del paisaje en la Sierra de Enguera (1580-1930)*. València: Universitat de València.
- Peris Albentosa, T. (1992). *Regadío, producción y poder en la Ribera del Xúquer (la Acequia Real de Alzira, 1258-1847)*. València: Conselleria d'Obres Públiques i Transports i Confederación Hidrográfica del Júcar.
- Peris Albentosa, T. (2001-11). *Història de la Ribera* (6 vols.). Alzira: Mancomunitat de la Ribera Alta i Edicions Bromera.
- Peris Albentosa, T. (2014). *Els molins d'aigua valencians (segles XIII-XIX)*. València: Institució Alfons el Magnànim.
- Poveda Ayora, A. (2017). *El Alto Mijares entre los siglos XVI y XIX. Un estudio de sociedad rural valenciana del Antiguo Régimen*. Castelló de la Plana: Universitat Jaume I.
- Quereda Sala, J. (1978). *Comarca de la Marina. Alicante. Estudio de geografía regional*. Alacant: Diputació Provincial d'Alacant.

- Ribera Gómez, A. (1986). Notes sobre la toponímia de l'Alforí (la Vall d'Albaida). *Xe Col·loqui general de la Societat d'Onomàstica, 1er d'Onomàstica Valenciana* (pp. 225-238). València: Conselleria d'Administració Pública.
- Simon, A. (1996). *La població catalana a l'edat moderna. Deu estudis*. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona.
- Soldevila, F. (1971). Crònica de Jaume I. En *Les quatre grans cròniques*. Barcelona: Selecta.
- Torres Faus, F. (1988). El poblament dispers a la Ribera Alta del Xúquer: l'exemple de Carcaixent. *Al-gezira. Revista d'estudis històrics: Ribera Alta*, 4-5, 257-271.
- Torres Faus, F. & Rosselló i Verger, V. M. (2013). *Jeroni Munyós i la frontera valenciana amb Castella (1565-1566)*. València: Universitat de València.
- Torres Faus, F. (2014a). La diòcesi de València y el Nomenclátor Eclesiástico de España. En *La catedral il·lustrada: Iglesia, sociedad y cultura en la Valencia del siglo XVIII* (vol. 2, pp. 203-242). València: Institució Alfons el Magnànim.
- Torres Faus, F. (2014b). La geografia humana valenciana en les relacions geogràfiques fetes a petició de Tomás López. *Cuadernos de Geografía*, 95/96, 175-199.

Cómo citar este artículo:

Torres Faus, F. (2022). El poblament dispers en la diòcesi de València segons la relació de 1791 manada recopilar per l'arquebisbe Fabián y Fuero. *Cuadernos de Geografía*, 108-109 (2), 559-580.

<https://doi.org/10.7203/CGUV.109.23792>



Esta obra está bajo una licencia de Creative Commons Reconocimiento-NoComercial-SinObraDerivada 4.0 Internacional.